

THEODOR W. ADORNO: ΤΡΕΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΕΓΚΕΛ
(Μετάφραση και επιμέλεια: Νικόλαος Λίβος, Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα 1992, σελ. 192).

Σε προηγούμενο τεύχος της ΟΥΤΟΠΙΑΣ δημοσιεύθηκε μια κριτική παρουσίαση του βιβλίου του Κώστα Παπαϊωάννου για τον Χέγκελ. Πάλι λοιπόν για τον Χέγκελ; Γιατί; Επειδή όσο στις μέρες μας θα επικρατεί ο στενοκέφαλος θετικισμός και ο ακρωτηριασμένος επιστημονισμός, η ζωογόνα πνοή της διαλεκτικής θα αποτελεί σωτήριο αντίδοτο.

Το βιβλίο του Αντόρνο συγκροτείται από τρεις μελέτες για τον Χέγκελ: *Απόψεις, Εμπειρικό περιεχόμενο, και «Σκοτεινός» ή πώς θα πρέπει να διαβά- ζεται*, καθώς και από ένα εισαγωγικό σημείωμα του επιμελητή. Στόχος του συγγραφέα δεν είναι να δώσει μια συστηματική κριτική εισαγωγή στο έργο του Χέγκελ ούτε το βιβλίο έχει ιστορικό χαρακτήρα. Σκοπός του Adorno είναι να αναδείξει κριτικά, ορισμένες από τις κύριες πλευρές της εγελιανής φιλοσοφίας, να την τοποθετήσει στην εποχή της και να τη συσχετίσει με τη δική μας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η «ανασυγκρότηση» της εγελιανής φιλοσοφίας γίνεται σε συνάρτηση και σε αντιπαράθεση κυρίως με το γερμανικό ιδεαλισμό: με τον Καντ, τον Φίχτε, τον Σέλλινγκ, αλλά και με τον Λάιμπνιτς, τον Καρτέσιο, κ.λπ. Ο συγγραφέας εντάσσει τον Χέγκελ στην παράδοση του Διαφωτισμού. Μέσω του Χέγκελ ασκεί κριτική στον αστικό ιδεαλισμό και φανερώνει ως ποιο σημείο ο Χέγκελ τον υπερβαίνει. Εχθρός της στατικής μεταφυσικής και της τυπικής λογικής, ο Χέγκελ επιχειρεί να υπερβεί τις αντιφάσεις της καντιανής φιλοσοφίας. Ιδεαλιστής αυτός, διακρίνεται από έναν καταπληκτικό ρεαλισμό, τόσο στη γνωσιοθεωρία, όσο και στην ερμηνεία του κοινωνικού γίνεσθαι. Η εξέλιξη της φύσης και η εξέλιξη της κοινωνίας είναι θέματα, κατά τον Χέγκελ, στιγμές στην πορεία του απόλυτου πνεύματος. Εντούτοις, όπως θα τόνιζε ο Λένιν, «στο πιο ιδεαλιστικό έργο του Χέγκελ, υπάρχει λιγότερος ιδεαλισμός και περισσότερος υλισμός». Κατά τον Λένιν, «ο ευφυής ιδεαλισμός είναι πιο κοντά στον ευφυή υλισμό, απ' ό,τι ο ηλίθιος υλισμός». Ο Adorno θα συμφωνούσε με την εκτίμηση αυτή του Λένιν.

* * *

Στο σύντομο σημείωμα που ακολουθεί, θα επιχειρήσω να αναδείξω τα κύρια σημεία του βιβλίου του Adorno. Γι' αυτό θα στηριχθώ κυρίως στις δύο

πρώτες μελέτες – η τρίτη αναδεικνύει προπαντός τις δυσκολίες του αναγνώστη να κατανοήσει τον Χέγκελ και ο Adorno τις συγκεκριμενοποιεί με την κριτική του στη γλώσσα και στο ύφος του Χέγκελ, στη συχνή ασάφεια των εννοιών, στις αντιφάσεις του έργου του, κ.λπ. Όπως τονίζει ο Adorno, σε πολλά μέρη το ίδιο το νόημα είναι ασαφές. Στιγμές στιγμές δεν μπορεί κανείς κυριολεκτικά να αποφασίσει για ποιο πράγμα γίνεται λόγος.

* * *

Ο Χέγκελ έζησε σε μια εποχή επαναστατικής ανόδου της αστικής τάξης. Νέος, υπήρξε ενθουσιώδης οπαδός της γαλλικής επανάστασης. Υποστήριξε τους δημοκράτες-ριζοσπάστες συμπατριώτες του, με προσωπικό κίνδυνο. Και δεν είναι τυχαίο ότι οι μαθητές και οπαδοί του δεν μπόρεσαν, γενικά, να σταδιοδρομήσουν ως πανεπιστημιακοί, μέσα στο αντιδραστικό κλίμα της τότε (μόνον τότε;) Γερμανίας (βλ. σχετικά: J. D'Hondt, *Hegel Secret*, PUF, 1968. Id. *Hegel, Textes et Débats*, Libr. Générale Française, 1984. Id. *Hegel et d'Hégélianisme*, PUF, 1982).

Φυσικά και για τον Χέγκελ, η αστική κοινωνία αποτελείται από αυτόνομα άτομα και το δίκαιο εξασφαλίζει τα πρόσωπα και την ιδιοκτησία. Ο Adorno δεν εξωραίζει τον Χέγκελ. Αλλά, σημειώνει, κατά τον Χέγκελ, η αστική κοινωνία είναι μια ανταγωνιστική ολότητα. Κρατιέται στη ζωή μόνο και μόνο μέσα από τους ανταγωνισμούς της, τους οποίους δεν είναι σε θέση να εξομαλύνει. Ο κόσμος, η αστική κοινωνία, είναι προϊόν της εργασίας, αλλά με τον κοινωνικό πλούτο αυξάνει η φτώχεια και δεν υπάρχει θεραπεία με το ελεύθερο παιχνίδι της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Το κοινωνικό άτομο, κατά τον Χέγκελ προσδιορίζεται από την εργασία του και εντούτοις φαντάζεται ότι είναι νομοθέτης του εαυτού του. Αλλά ο Χέγκελ κατέστρεψε, όπως σημειώνει ο Adorno, τον αστικό παραλογισμό ότι το άτομο, το καθαρό και δι' εαυτό υπάρχον, είναι κύριος του καλού – το καλό δεν είναι αφηρημένη αρχή στο όνομα της ανθρωπότητας. Ο Χέγκελ διέκρινε τα αντιτιθέμενα συμφέροντα μεταξύ των κατεχόντων και των παραγόντων, αλλά δε διέβλεπε καμιά πραγματική ιστορική δύναμη πέρα από τα όρια της αστικής κοινωνίας. Εντούτοις στη «Διαλεκτική του αφέντη και του δούλου» (*Φαινομενολογία του πνεύματος*) γράφει για τη μεγαλόπρεπη πονηριά των χωρικών, η οποία έμαθε τόσα χρόνια να σκύβει το κεφάλι μπροστά στους ισχυρούς και να προσαρμόζεται στις ανάγκες τους, μέχρις ότου τους αφαιρέσει τη δύναμη.

Ο φιλελεύθερος και ριζοσπάστης Χέγκελ υπερέβη, όπως και άλλοι αστοί διανοητές το στενό ορίζοντα της αστικής θεώρησης του κόσμου. Ήταν ενάντια στον καταμερισμό της εργασίας. Ακολουθώντας την παράδοση του μετακαντιανού γερμανικού ιδεαλισμού, ήταν εχθρός της μικροαστικής στενοκεφαλιάς. Εντούτοις ο ίδιος υποστήριξε ότι το πραγματικό είναι και λογι-

κό, παρέχοντας έτσι, έστω και άθελά του, μια θεωρητική δικαίωση στην πρωσική απολυταρχία. Αλλά, τονίζει ο Adorno, ο Χέγκελ δεν ήταν απολογητής. Η πορεία της νόησης συνδυαζόταν με την *ελευθερία* και ως προς αυτό ο Χέγκελ ήταν τέκνο του Διαφωτισμού. Το ιδεαλιστικό κύτταρο του Χέγκελ δεν πρέπει, κατά τον Adorno, να απορρίπτεται διαστικώς ως ένα αλαζονικό τόλμημα. Στον Χέγκελ ο ιδεαλισμός αυτοαναιρείται. Ενάντια στο τελολογικό σχήμα του, ο Χέγκελ, τονίζει ο Adorno, εισήγαγε στη φιλοσοφία της ιστορίας την *πανουργία της νόησης*, προκειμένου να κάνει κατανοητό το πώς η αντικειμενική νόηση, πραγματοποίηση της *ελευθερίας*, μπορεί να επιτευχθεί δυνάμει των τυφλών και παράλογων παθών του ιστορικού υποκειμένου. Ορισμένες απόψεις του Ένγκελς για το ιστορικό γίγνεσθαι έχουν προφανώς εδώ την αφετηρία τους.

* * *

Οι προηγούμενες, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές απόψεις του Χέγκελ εντάσσονται, προφανώς, στο γενικότερο ιδεαλιστικό του σύστημα. Αλλά στο σύστημα αυτό αντιπαλεύουν ο ιδεαλισμός και η διαλεκτική. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ένας από τους στόχους της εγγελιανής φιλοσοφίας ήταν ο Καντ. Ο Χέγκελ είναι εχθρός του καντιανού αγνωστικισμού. Απορρίπτει τη μη γνωσιμότητα του πράγματος καθαυτού. Γι' αυτόν, αντίθετα με τον Καντ, δεν υπάρχουν όρια της γνώσης. Το όριο ενυπάρχει, όπως σημειώνει ο Adorno, σε όλες τις στιγμές της γνώσης. Κάθε γνώση, με την απλή μορφή του ρήματος «είμαι», εννοεί όλη την αλήθεια. Ωστόσο καμιά γνώση δεν την κατακτά. Το όριο δεν είναι εξωτερικό ως προς την ύπαρξη: τη διαπερνά ολόκληρη.

Ο Χέγκελ, σημειώνει ο Adorno, κατακρίνει τον καντιανό χωρισμό νόησης και πραγματικότητας. Η κριτική της νόησης γίνεται, στον Χέγκελ, ταυτόχρονα και κριτική της πραγματικότητας. Με την κριτική του στον Καντ, γράφει ο Adorno, ο Χέγκελ διεύρυνε το κριτικό φιλοσοφείν πέρα από το τυπικό πεδίο.

Η εγγελιανή διαλεκτική είναι εξ ορισμού αντίθετη με την ξηρότητα και την ακαμψία της τυπικής λογικής, καθώς και με το φιλοσοφικό αγνωστικισμό. Η μέθοδος του Χέγκελ, σημειώνει ο Adorno, είναι αξεχώριστη από το πράγμα. Αλλά το πράγμα είναι, στην ουσία του, *Πνεύμα*. Η έννοια είναι καθαυτό ον και ταυτόχρονα υποκειμενικότητα, *εγώ*. Το γίγνεσθαι του Είναι είναι ταυτόχρονα γίγνεσθαι της νόησης, από το οποίο γνωσιολογική αισιοδοξία του Χέγκελ και η αναίρεση του αγνωστικισμού. Καθετί που υπάρχει διαλύεται σε πνεύμα. Βέβαια, η λογικότητα του πραγματικού διαψεύδεται από την εμπειρία της πραγματικότητας, και ο Χέγκελ θυσιάζει συχνά την εμπειρία χάριν του συστήματος.

Εντούτοις ο ρεαλιστής-αστός Χέγκελ επιστρέφει και καταξιώνει την εμπειρία «Είναι δειλία της αφηρημένης σκέψης, γράφει, να ντρέπεται την αισθητηριακή πραγματικότητα με καλογερίστικο τρόπο. Η σύγχρονη αφαίρεση έχει αυτόν τον αποκρουστικό καθωσπρεπισμό απέναντι στο στοιχείο του αισθητηριακού παρόντος». Ο Χέγκελ, γράφει ο Adorno, συσχετίζει ύψιστες θεωρητικές ιδέες με την επίκαιρη πολιτική εμπειρία από τη γαλλική επανάσταση και τους ναπολεόντειους πολέμους. Συσχετίζει τη γενική έννοια με το αντίθετό της. Αναδεικνύει τις ενδογενείς αντιθέσεις, την πάλη, την υπέρβαση και το γίγνεσθαι.

Ο Adorno αναδεικνύει το ρεαλισμό του Χέγκελ: «Ασύγκριτος είναι ο πλούτος της εμπειρίας από την οποία θρέφεται η σκέψη σ' αυτόν [...]. Η αφηρημένη σκέψη μεταμορφώνεται πάλι μέσα από το θίωμα, η απλή ύλη παίρνει ζωή μέσα από την κίνηση της σκέψης [...] Έκλεισε στη σκέψη τη ζωή, στις πολύχρωμες αναλαμπές της, στην επανάληψή της. [...] Η ζωή του πνεύματος είναι καθαυτή η πλήρης ζωή για άλλη μια φορά».

«Τίποτα δεν γινώσκεται που να μην είναι στην εμπειρία». Αλλά ο Χέγκελ δεν ανέχεται τη στενότητα του θετικισμού. Δε θεωρεί το αισθητηριακό δεδομένο ακλόνητη βάση της γνώσης. Είναι κατά της εμπειριστικής παράδοσης και ταυτόχρονα πάνω από την αντίθεση ορθολογισμού και εμπειρισμού, όπως και όλων των αποστεωμένων αντιθέσεων της φιλοσοφικής παράδοσης. Ο εμπειρισμός στέκεται στο άμεσα δεδομένο και γι' αυτό μη διαφεύσιμο. Αλλά «στην πράξη, η ουσία είναι η άρνηση του άμεσα δεδομένου» (Μετά απ' αυτόν και σύμφωνα μ' αυτόν, ο Μαρξ θα τόνιζε ότι αν τα πράγματα ήταν όπως φαίνονται, τότε η επιστήμη θα ήταν άχρηστη). Κατά τον Χέγκελ: «Οι άνθρωποι θεωρούν το άμεσο ως το σπουδαιότερο, ενώ το διαμεσολαβημένο το φαντάζεται κανείς ως εξαρτημένο. Όμως η έννοια έχει και τις δυο πλευρές: αποτελεί διαμεσολάβηση και μέσω της άρσης και μ' αυτόν τον τρόπο, αμεσότητα».

* * *

Ο Χέγκελ απορρίπτει τον καρτεσιανό (και το χριστιανικό δυϊσμό). Εντούτοις, ενάντια στον Καντ, τονίζει ο Adorno, επιχειρεί να σώσει την οντολογική απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού. Όμως, τονίστηκε ήδη, ο θεός του δε βρίσκεται έξω από τον κόσμο, ούτε και είναι ο δημιουργός του. Ο απόλυτος ιδεαλιστής κοινωνικοποιεί, κατά κάποιον τρόπο, την ιδέα του θεού: «Σε ό,τι αφορά την άμεση γνώση του θεού, του δικαίου, του ηθικού» αυτά «εξαρτώνται απόλυτα από τη διαμεσολάβηση που ονομάζεται εξέλιξη, εκπαίδευση, μόρφωση». Η φύση είναι αλλοτριωμένο πνεύμα, το «έτερον» της Ιδέας. Μέσα στο απόλυτο πνεύμα εξαφανίζεται η διαφορά υποκειμένου και αντικείμενου, ένα πνεύμα που δεν έχει τίποτα άλλο έξω απ' αυτό.

Ο Χέγκελ είναι νομιναλιστής ως προς τη σχέση αντικειμένου-έννοιας, αλλά ρεαλιστής ως προς την αντικειμενική υπόσταση της Ιδέας. Το καθαρό είναι, κατά τον Χέγκελ, είναι άμεσα το Μηδέν. Το είναι, σημειώνει ο Adorno, είναι η πιο γενική έννοια, χωρίς κανέναν άλλο προσδιορισμό. Είναι απροσδιόριστη αμεσότητα, είναι άμεσα το Μηδέν. Ο Adorno χαρακτηρίζει σοφιστεί-ες αυτές τις βεβαιώσεις του Χέγκελ. Αλλά προσθέτει: Αυτό που εννοείται είναι ότι το Μηδέν δεν είναι κάποια κατηγορία που έρχεται στο καθαρό είναι απέξω, αλλά είναι το καθαρό είναι, ως απόλυτα απροσδιόριστο τίποτα το δι' εαυτόν. Αλλά αν το γίνεσθαι είναι το γίνεσθαι του ίδιου του πνεύματος που πραγματώνει τις αναγκαίες μορφές του, τότε η αληθινή γνώση, όπως και στον Πλάτωνα, είναι ανάμνηση: κατά τον Χέγκελ, «η ολοκλήρωσή του», δηλαδή του πνεύματος – έγκειται στο να γνωρίζει πλήρως τι είναι, πώς συγκροτείται η υπόστασή του, αποτελεί αυτή η γνώση την κατάδυση στον εαυτό της, στην οποία εγκαταλείπει την ύπαρξή του και παραδίδει τη μορφή του στην ανάμνηση».

«Η αφηρημένη σκέψη και το αφηρημένο Είναι, είναι ένα και το αυτό. Όμως και οι δύο κατηγορίες μετέχουν στην ιστορική δυναμική». Βρισκόμαστε μπροστά σε έναν ακραίο, απόλυτο ιδεαλισμό. Αλλά ο Χέγκελ επιχειρεί να συναγάγει από το αφηρημένο, όλο τον πλούτο του συγκεκριμένου, να αποκαταστήσει την αμεσότητα σε όλες τις βαθμίδες του συστήματος. Όπως σημειώνει ο Μόρνο, η φιλοσοφία ανατρέχει στα υλικά στοιχεία που πηγάζουν από τη ζωή του κοινωνικοποιημένου ανθρώπου. Περιεχόμενο της φιλοσοφίας είναι η πραγματικότητα. Την πληρέστερη συνείδηση αυτού του περιεχομένου ο Χέγκελ την ονομάζει εμπειρία. Ο Χέγκελ πιστεύει στη δύναμη της νόησης: Η κρυμμένη ουσία του σύμπαντος δεν μπορεί να αντισταθεί στο σθένος της γνώσης. Θα πρέπει να αποκαλυφθεί και να προβάλλει τον πλούτο της και το βάθος της μπροστά στα μάτια του και να οδηγήσει το σύμπαν στην ευφροσύνη. Σύμφωνα με τον Adorno, ο Χέγκελ προσεγγίζει τον κοινωνικό υλισμό.

Κατά τον Χέγκελ το γενικό είναι πάντοτε και ταυτόχρονα και το ειδικό, και το ειδικό είναι το γενικό. Αντίστοιχα δεν υπάρχει ύλη χωρίς μορφή και μορφή χωρίς ύλη. Ύλη και μορφή γεννάνε η μία την άλλη.

* * *

Η έννοια της *Ολότητας* είναι κεντρική έννοια της εγελιανής φιλοσοφίας. Εντούτοις τα πρωτεία σ' αυτήν τη φιλοσοφία, τονίζει ο Adorno, τα κατέχει η *άρνηση*. Ο Χέγκελ διαποτίζει την ιδέα της ολότητας με την ιδέα της αντίφασης. Η ολότητα γεννιέται όχι ως ένα διευθετημένο όλον, αλλά μόνο δυνάμει των αντιφάσεών της. Η κατηγορία της αντίθεσης στον Χέγκελ είναι μια οντολογική κατηγορία – όπως θα έγραφε αργότερα ο Λένιν, θρίσκειται μέ-

σα στα πράγματα και τους θεσμούς. Η αντίθεση είναι η ουσία της *διαλεκτικής*. Είναι κινητήρια δύναμη του είναι και του φιλοσοφείν. Η αντίφαση (όχι η λογική αντίφαση) την οποία αποκλείει η τυπική λογική, γίνεται όργανο της σκέψης: της αλήθειας του λόγου. Έτσι, η διαλεκτική έχει ταυτόχρονα μια μεθοδολογική, μια γνωσιολογική και μια οντολογική εμβέλεια. Η διαλεκτική επιχειρεί να συλλάβει τον πλούτο του συγκεκριμένου και ο Χέγκελ, τονίζει ο Adorno, εξέφρασε τις πιο ζωηρές αντιρρήσεις στο φλύαρο σχήμα της τριαδικότητας της θέσης, αντίθεσης, σύνδεσης, ως στοιχείο της απλής μεθόδου.

Η κατάκτηση της αλήθειας είναι μια ιστορική διαδικασία υπέρβασης της απλής υποκειμενικότητας. Οι αναβαθμοί της συνείδησης αντιστοιχούν στις ιστορικές βαθμίδες στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος». Η αλήθεια, κατά την εγελιανή φιλοσοφία, δεν είναι *adequatio* (αντιστοιχία): είναι συγγένεια, επιστροφή του πνεύματος στον εαυτό του. Είναι συμφωνία του αντικείμενου με τον εαυτό του, δηλαδή με την έννοιά του. Κατά συνέπεια η αλήθεια δεν είναι απλή «δόξα». Φανερώνεται όπως είναι, καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν. Η αληθής γνώση θα ήταν η γνώση του απόλυτου. Στον Χέγκελ, σημειώνει ο Adorno, αναβιώνει μια πλατωνική ιδέα για την αλήθεια. Αλλά ο πλατωνισμός του Χέγκελ είναι λυτρωμένος από τη στατικότητα και τη μυθολογική κληρονομιά.

* * *

Επιχείρησα στα προηγούμενα να αναδείξω μερικά από τα βασικά προβλήματα της εγελιανής φιλοσοφίας, τα οποία αποτελούν αντικείμενο του βιβλίου του Adorno. Ίσως το σύντομο αυτό σημείωμα να πείθει για την αλήθεια του αφορισμού του Adorno: «Η εγελιανή φιλοσοφία και ολόκληρη η διαλεκτική σκέψη υφίσταται σήμερα στο παράδοξο να είναι γερασμένη σε σχέση με την επιστήμη και ταυτόχρονα να είναι περισσότερο επίκαιρη από ποτέ από αυτήν». Επίκαιρη ως κριτική της τότε και σήμερα κυρίαρχης επισημονικής δραστηριότητας. Κριτική της στατικής σκέψης, του θετικισμού και του επισημονισμού, της πραγματοποιημένης τότε και σήμερα συνείδησης.

Η γλώσσα του Adorno είναι σαφής, αλλά – ως γνωστόν – δύσκολη. Θα ήταν συνεπώς παράλειψη να μην τονισθεί ότι ο κ. Λίβος μπόρεσε να αποδώσει στα ελληνικά με ακριβολογημένη και πλούσια γλώσσα, το δύσκολο κείμενο του Adorno.

Γιώργος Λογοθέτης